

Ölü İnsan Bedeni ile İlişkiler: Mersin Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Görüşleri*

Relationships with Dead Human Body: Opinions of Mersin University Health Vocational School Students*

Oya ÖGENLER^a, Nuri Selim KADIOĞLU^b

ÖZET

Giriş ve Amaç: Ölü insan bedeninin ahlaki statüsünün belirsiz olduğunu ve bununla bağlantılı olarak genelde farklı toplum kesimlerinin özeldede farklı medikososyal meslek mensuplarının onu nasıl algıladığını ve onunla ilişkiler hakkında hangi görüşlere sahip olduğunu bilinemediğini söylemek mümkündür. İnsan onuru ve biyoetik açısından önem taşıyan bu konuda spekülasyon değil araştırmaya dayalı bilgi sahibi olabilmek için alan çalışmaları yapmak lazımdır. Bu çalışmanın amacı Mersin Üniversitesi Sağlık Meslek Yüksekokulu'na devam eden öğrencilerin ölü insan bedenini nasıl algıladıklarını ve ona yönelik davranışlar konusundaki görüşlerini belirleyerek araştırmaya dayalı bilgi birikimine katkı sağlamaktır.

Yöntem ve Gereçler: Tanımlayıcı nitelikte olan araştırma Nisan-Mayıs 2014 tarihleri arasında Mersin Üniversitesi Sağlık Meslek Yüksekokulu birinci ve ikinci sınıf öğrencileri üzerinde yürütülmüş; gönüllü olarak araştırmaya katılan ve veri toplama formunu eksiksiz dolduran 201 kişi değerlendirmeye alınmıştır. Araştırmada öğrencilerin ölü insan bedeniyle ilişkileri hakkındaki görüşlerini belirlemeye yönelik bir veri toplama formu kullanılmıştır. Formda her birine benimseme derecesine göre sıfır-on arası puan verilmesi istenen ölü insan bedeni ile ilişkiler hakkında 50 ifade yer almaktadır. Derlenen veriler bilgisayar ortamında frekans ve ortalama değer üzerinden değerlendirilmiştir.

Bulgular: Katılımcıların % 64,7'si kadın ve % 35,3'ü erkek, yaş ortalaması 20,97±4,17'dir. En fazla benimsenen üç ifade "Ölü insan bedeniyle cinsel ilişki kurma (nekrofil) şiddetle cezalandırılmalıdır", "Ölü insan bedeni dini ve toplumsal gereklere uygun biçimde defnedilmelidir ve "Ölmüş bir insanın bedenini şaka-eğlence konusu yapan sözler ve hareketler hoş görülemez" şeklindedir. En az benimsenen üç ifade ise "Ölü insan bedeni iğrendiricidir", "Ölü insan bedeni belediyenin ilgi alanına girer" ve "Anı olarak saklamak üzere ölü insan bedeninin görüntü kaydının (fotoğraf, video) alınması uygundur" şeklindedir.

Tartışma ve Sonuç: Çalışmamızın katılımcıları ölü insan bedenini saygıdeğer kabul etmekte, ona yönelik geleneksel yaklaşımları benimseyip alışılmamış olanlara soğuk bakmakta, onun üzerinde yürütülen tıbbi işlemleri onaylamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Biyoetik, ölü insan bedeni, sağlık meslek yüksekokulu öğrencileri, tıp etiği

--

ABSTRACT

Introduction: It is possible to say that there is an uncertainty regarding the moral status of dead human body

*Bu makale daha önce sözlü bildiri olarak sunulmuş, belirtilen künye ile yapılandırılmamış özet olarak özet kitapçığında yayımlanmıştır.

^aÖgenler O, Kadioğlu S. "Relationships with the Dead Human Body: Opinions of Mersin University Health Vocational School Students" Health, Culture and the Human Body 11-13 Eylül 2014 İstanbul.

^bMersin Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD, Mersin ✉ oyaogenler@gmail.com

^cÇukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD, Mersin

Gönderim Tarihi: 25.04.2017 • Kabul Tarihi: 06.06.2017

and in connection with this, it is difficult to know how different parts of society in general and different medico-social professionals in particular perceive it and what their opinions on relationships with it are. In order to have not speculative but research based information about this important issue in terms of human dignity and bioethics, there is a need for fieldworks. The aim of this study is to determine opinions of Mersin University Health Vocational School students' regarding relationships with dead human body

Methods: *Data of this descriptive research collected during April-May 2014. Data collection form includes 50 statements regarding relationship with dead human body and participants were asked to express their adoption degree by giving a score between zero and ten for each statement. The participants are 201 students of Mersin University Health Vocational School, voluntarily participated and scored all of the statements. Data were evaluated by proportions and mean values.*

Results: *The average age of participants is 20.97±4.17, 64.7% of them are female and 35.3% are male. The three statements with highest acceptance scores are "Necrophilia must be severely punished", "Dead human body must be buried according to religious and social necessities", "To make joke and/or to have fun with dead human body are unacceptable". The three statements with lowest acceptance scores are "Dead human body is disgusting", "To look after the dead human bodies is an obligation of municipality" and "It is appropriate to take photo and/or to record video of dead human body as a last souvenir".*

Discussion and Conclusion: *According to participants of this study dead human body is venerable, they adopt traditional approaches towards it and are strongly against to maltreatment. Medical procedures on dead human body are acceptable according to them.*

Keywords: *Bioethics, dead human body, health vocational, medical ethics*

GİRİŞ

Ölü insan bedeni karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahip olan ölüm olgusunun somut bir tezahürüdür ve onunla karşılaşmak genel olarak sarsıcı bir deneyimdir. Günümüz dünyasında yaşamın son dönemi ile ölüm süreci tıbbın konusu kabul edilmekte ve büyük ölçüde tıbbi ortamlarda gerçekleşmekte; şüpheli ölümler emniyet ve adalet mekanizmalarının ilgi alanına girmekte; defin ve alternatifi uygulamalar bunları yapmakla görevli olan kimseler, ülkemiz özelinde din ve yerel yönetim görevlileri, tarafından gerçekleştirilmektedir (1). Tüm bunlar ölü insan bedeninin gündelik yaşamın bir parçası ve geleneksel uygulamaların nesnesi olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu uzaklaşma ölü insan bedenini ile ilgili toplumsal alışkanlıkların kaybolmasına-değişmesine yol açmakta; toplum genelinin ve özel kesimlerinin onu nasıl algıladığını ve ona yönelik yaklaşımının ne olduğunu bilinemez dolayısıyla belirlenmeye muhtaç hale getirmektedir (1-3).

Bir yandan kuralların diğer yandan kural olmayan durumlardaki davranış eğilimlerinin belirleyicisi olan sosyokültürel yapı, toplum genelinin ölü insan bedeni algısının ve ona yönelik yaklaşımlarının ana belirleyicisidir (4-8). Sağlık profesyonelleri ölü insan bedeni ile diğer toplum kesimlerine göre daha sık karşılaştıkları ve onunla etkileşirken tıbbın gereklerinin yerine gelmesini sağlamak adına geleneksel yaklaşımlara bağlı kalamadıkları için diğerlerinin deneyimlemediği etik kaygılar yaşamakta, etik ikilemlere düşmektedir (9,10). Sağlık profesyonelinin geldiği toplum kesiminden ve bağlı bulunduğu dini inançtan kaynaklanan kişisel değerleri ölü insan bedenine yaklaşımını dolaylı da olsa etkilemektedir. Anatomi eğitiminde kadavra üzerinde çalışma böylelikle ölü insan bedeniyle erken etkileşme ikincil bir kazanım olarak meslek yaşamına bu konuda zihnen hazırlıklı olarak başlayabilmeyi sağlamaktadır (11,12). Tıp fakültelerinde kadavra kullanımının giderek azalması ve diğer eğitim programlarında bu uygulamanın hiç hayata geçmemiş olması nedeniyle bu avantajı gündem dışında kalmaktadır. Sağlık camiasında yaşayan insana odaklanma anlayışının yaygın olarak benimsenmesi bu avantajın yokluğunun daha az hissedilmesine yol açmaktadır (11,12).

Çalışmamız, bu genel çerçevede, mesleki bakış açısı kazanmaya başlamış ancak büyük ölçüde toplum genelinin yaklaşımlarını muhafaza eden bir grup sağlık profesyoneli adayının ölü insan bedeni hakkındaki görüşlerini belirlemeye yönelik olarak yapılmıştır. Mesleki kimlik kazanma yolunda bir geçiş sürecinde bulunan katılımcıların ölü insan bedeni ile karşılaşma olasılığı görece yüksektir ve ona ilişkin görüşlerinin biçimlenmesinde aldıkları eğitimden çok sosyokültürel yapının; ahlak ve hukuk kurallarının güçlü bir belirleyici olması söz konusudur. Bu durum onların görüşlerinin dolayısıyla algılarının ve yaklaşımlarının tıbbi ile toplumsalın kesişiminde yer almasına; her iki yandan yansımalar taşımasına yol açmaktadır.

YÖNTEM

Kesitsel nitelikte olan araştırmamız 2013-2014 ders yılında Mersin Üniversitesi Sağlık Meslek Yüksek Okulu'nun iki yıllık önlisans şeklindeki dokuz programında (acil ve ilk yardım, tıbbi dokümantasyon, tıbbi görüntüleme, tıbbi laboratuvar, yaşlı bakım, perfüzyon, ameliyathane hizmetleri, anestezi, otopsi yardımcılığı) eğitimini sürdüren öğrenciler üzerinde yapılmıştır. Veri toplama aşaması Mayıs 2014'de gerçekleştirilmiş, toplam 340 öğrenciden ulaşılabilenler sözlü olarak bilgilendirilip araştırmaya katılmaya davet edilmiş, bunların 244'ü daveti kabul etmiş, eksik doldurulanlar dışarıda bırakılarak tam doldurulan 201 veri toplama formundan elde edilen bulgular değerlendirmeye alınmıştır.

Veri toplama aracı olarak kullanılan form araştırmacılar tarafından hazırlanmış ve pilot uygulaması Şubat 2014'de Çukurova Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu'nun üç programında öğretim gören 48 birinci sınıf öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Formun iki bölümünden ilkinde katılımcılardan cinsiyet, sınıf ve yaş bilgilerini vermeleri istenmiştir. İkinci bölümünde ise ölü insan bedeninin algılanması ve ona yönelik yaklaşımlarla ilgili hüküm cümlesi niteliğinde 50 ifade bulunmaktadır; katılımcılardan bunların her birine benimseme derecelerine göre 0-10 arasında puan vererek görüşlerini bildirmeleri istenmektedir. Puanlamada 0 en düşük, 10 en yüksek benimseme derecesini ifade etmektedir. Dört tematik grup oluşturan ifadelerin 14'ü ölü insan bedeninin nasıl algılandığı ve anlamlandırıldığı; 15'i ölü insan bedenine yönelik genel toplumsal yaklaşımlar; 13'ü ölü insan bedeni üzerinde gerçekleştirilen kimi özel uygulamalar; 8'i ölü insan bedenine yönelik olumsuz yaklaşımlar hakkındadır. Farklı tematik gruplardaki ifadeler veri toplama formu üzerinde karışık halde yer almaktadır.

Toplanan veriler bilgisayar ortamına aktarılmış, özetlenmelerinde frekans, ortalama ve standart sapma kullanılmıştır. Cinsiyet ve sınıf alt grupları arasındaki karşılaştırmalarda Student t testi kullanılmış, $p < 0,05$ olması istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

Araştırma projesi Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 7 Mart 2014 tarihli ve 29 sayılı toplantısında değerlendirilmiş, 7 numaralı kararla uygun bulunmuştur. Veri toplama aşamasında Mersin Üniversitesi Sağlık Meslek Yüksek Okulu yönetimine bilgi verilmiş ve uygulama için izin alınmıştır.

BULGULAR

Katılımcıların yaş ortalaması $20,97 \pm 4,17$ olup yaş aralığı ise 18 - 54'dir. Cinsiyet dağılımı 130 (% 64,7) kadın ve 71 (% 35,3) erkek; sınıf dağılımı 104 (% 51,74) birinci ve 97 (% 48,26) ikinci sınıf öğrencisi şeklindedir.

Veri toplama formundaki ifadelerin tüm katılımcılar ile sınıf ve cinsiyet alt grupları bazında puan ortalamaları, her tematik grup ayrı bir tabloda yüksekten alçağa sıralanmış olarak aşağıda yer almaktadır. Alt gruplar arasında istatistik açıdan anlamlı fark bulunan ifadelerin p değerleri tablo üzerinde "*" ile işaretlenmiştir.

Tablo 1: Ölü İnsan Bedeni Algısı Hakkındaki İfadelerin Benimsenme Puanları

İFADE	Ortalama ± Standart Sapma		
	Genel (n=201)	Kadın (n=130)	1. Sınıf (n=104)
		Erkek (n=71)	2. Sınıf (n=97)
		p=	p=
Ölü insan bedeni tıbbın ilgi alanına girer.	8,18±2,849	8,44±2,734	8,08±2,765
		7,70±3,011	8,29±2,947
		0,090	0,569
Ölü insan bedenine yönelik saygı, onun geçmişte bir insan-kışi-birey olmasından kaynaklanır.	7,24±3,482	7,55±3,316	7,14±3,296
		6,66±3,722	7,34±3,685
		0,094	0,652
Ölü insan bedenine yönelik saygı, ölenin yakınlarının acısına duyulan saygının bir yansımasıdır.	6,94±3,323	7,28±3,182	6,50±3,259
		6,31±3,503	7,40±3,344
		0,056	0,059
Ölü insan bedeni hüznü vericidir.	6,50±3,512	6,85±3,248	5,95±3,584
		5,87±3,895	7,09±3,351
		0,076	0,027 *
Ölü insan bedeni dinin ilgi alanına girer.	6,41±3,654	6,41±3,651	6,13±3,647
		6,41±3,686	6,70±3,658
		0,999	0,326
Ölü insan bedeni emniyetin ve yargının ilgi alanına girer.	5,91±3,408	5,76±3,350	5,78±3,119
		6,17±3,521	6,04±3,705
		0,426	0,530
Ölü insan bedeni merak uyandırıcıdır.	5,82±3,876	6,05±3,685	5,39±3,843
		5,39±4,197	6,27±3,880
		0,274	0,129
Ölü insan bedeni acıma uyandırıcıdır.	5,50±3,658	5,59±3,638	5,38±3,567
		5,34±3,715	5,63±3,768
		0,641	0,697
Ölü insan bedeni korkutucudur.	4,73±3,943	5,03±3,949	4,42±3,901
		4,17±3,899	5,05±3,983
		0,138	0,295
Ölü insan bedenine yönelik saygı, öldükten sonra saygısızlığa uğramama kaygısından kaynaklanır.	4,69±3,601	4,84±3,598	4,81±3,379
		4,41±3,616	4,56±3,838
		0,421	0,587
Ölü insan bedeni şefkat uyandırıcıdır.	4,15±3,798	4,16±3,833	4,08±3,861
		4,14±3,758	4,24±3,747
		0,970	0,809
Yaşarken nitelikleri üstün ve toplumsal konumu yüksek olan insanların ölü bedenleri, diğer insanların ölü bedenlerine göre daha saygıdeğerdir.	3,57±3,771	3,08±3,539	3,09±3,362
		4,46±4,035	4,08±4,120
		0,016 *	0,072
Ölü insan bedeni belediyein ilgi alanına girer.	2,95±3,328	2,81±3,311	2,16±2,759
		3,21±3,368	3,79±3,677
		0,415	0,001
Ölü insan bedeni iğrendiricidir.	2,65±3,159	2,39±2,783	2,76±3,188
		3,11±3,728	2,53±3,139
		0,157	0,607

Tablo 2: Ölü İnsan Bedenine Yönelik Toplumsal Yaklaşımlar Hakkındaki İfadelerin Benimsenme Puanları

İFADE	Ortalama ± Standart Sapma		
	Genel (n=201)	Kadın (n=130)	1. Sınıf (n=104)
		Erkek (n=71)	2. Sınıf (n=97)
		p=	p=
Ölü insan bedeni dini ve toplumsal gereklere uygun biçimde defnedilmelidir.	8,54±2,615	8,96±2,092	8,44±2,691
		7,77±3,248	8,65±2,541
		0,006 *	0,550
Ölmüş bir insanın bedenini şaka-eğlence konusu yapan sözler ve hareketler hoş görülmez.	8,52±2,813	8,88±2,503	8,30±2,939
		7,86±3,222	8,75±2,665
		0,023 *	0,238
Topluma açık yerlerde ölen kişilerin ölü bedenlerinin üzerlerini örterek görülmemelerini sağlama yerinde bir uygulamadır.	8,31±2,731	8,55±2,478	8,03±2,847
		7,87±3,112	8,62±2,580
		0,115	0,115
Suç ya da kaza kurbanı olarak ölen kişinin bedenine erişebilme ve ona usulünce cenaze töreni düzenleyebilme yakınları için bir temel haktır.	8,26±2,778	8,53±2,612	8,24±2,718
		7,77±3,015	8,29±2,854
		0,078	0,869
Ölenin vasiyet veya yakınlarının talep etmesi halinde ölü insan bedeninin ülkeler ya da şehirler arasında nakledilmesi uygundur.	7,91±2,836	7,98±2,749	7,73±2,894
		7,79±3,004	8,10±2,774
		0,663	0,327
Meraktan ya da farklı bir nedenden, ölmüş bir insanın bedenine yönelik gereksiz ve alışılmamış hareketlerde bulunmak veya onu hareket ettirmek uygun değildir.	7,86±2,901	8,25±2,549	7,69±2,953
		7,14±3,356	8,03±2,848
		0,017 *	0,381
Ölü insan bedeni üzerinde çalışan kişilerin (adli tıp, morg, gasilhane görevlilerinin) ondan etkilenmemesi, ona herhangi bir nesne gibi davranması anlayışla karşılanması gereken bir durumdur.	7,14±3,247	7,42±3,225	7,21±3,112
		6,65±3,252	7,07±3,401
		0,111	0,680
Çocukların ölü insan bedeni görmesine engel olunmalıdır.	7,11±3,618	7,14±3,749	6,56±3,849
		7,07±3,390	7,71±3,269
		0,896	0,020 *
Toplu mezara gömülme (savaş, doğal afet gibi durumlarda) ölü insan bedeninin uğrayabileceği büyük bir şanssızlıktır.	6,38±3,254	6,43±3,142	6,60±3,102
		6,30±3,470	6,15±3,411
		0,786	0,302
Ölü insan bedeninin resim, sinema, edebiyat gibi sanatlarda tema olarak işlenmesi rahatsız edicidir.	6,15±3,670	6,22±3,773	5,32±3,583
		6,03±3,497	7,05±3,566
		0,714	0,001 *
Ölenin vasiyeti veya yakınlarının isteği üzerine ölü bedenin dini-toplumsal gereklilikler yerine getirilmeden defnedilmesi kabul edilebilirdir.	6,04±3,881	6,16±3,990	5,84±3,854
		5,82±3,689	6,26±3,917
		0,540	0,496
Değişen toplumsal-siyasi koşullar çerçevesinde tarihsel kişilerin ölü bedenlerinin farklı yerlerdeki, farklı niteliklerdeki mezarlara nakledilmesinde sakınca yoktur.	5,85±3,327	5,65±3,343	5,82±3,183
		6,23±3,287	5,89±3,491
		0,287	0,848
Eski mezarlıkların arazilerinden farklı amaçlarla yararlanabilmek için ıssız alanlara taşınmasında sakınca bulunmamaktadır.	5,16±3,555	4,90±3,714	4,84±3,456
		5,63±3,213	5,51±3,643
		0,145	0,210
Ölü insan bedenlerinin mezarlık dışındaki yerlere gömülmesinin yasak olması yanlıştır.	4,50±3,986	4,45±4,156	4,55±4,107
		4,61±3,682	4,45±3,873
		0,780	0,941
Ölenin vasiyet ve yakınlarının kabul etmesi halinde, uygun bir tesis de (krematoryum) varsa ölü insan bedeninin gömülme yerine yakılmasında sakınca yoktur.	4,50±4,065	4,24±4,061	4,31±4,007
		4,97±4,057	4,70±4,136
		0,223	0,436

Tablo 3: Ölü İnsan Bedeni Üzerinde Kimi Özel Uygulamalar Hakkındaki İfadelerin Benimsenme Puanları

İFADE	Ortalama ± Standart Sapma		
	Genel (n=201)	Kadın (n=130)	1. Sınıf (n=104)
		Erkek (n=71)	2. Sınıf (n=97)
		p=	p=
Şüpheli ölümlerde yapılan adli otopsi kaçınılmaz bir gerekliliktir.	8,03±2,687	8,18±2,634	8,05±2,597
		7,76±2,780	8,01±2,793
		0,303	0,961
Uygun koşullarda yaşamı sona eren (yoğun bakım biriminde beyin ölümü gerçekleşen) kişilerin vasiyetleri veya yakınlarının kabulü çerçevesinde, başkalarına aktarılmak üzere organlarının alınması yerinde bir uygulamadır.	7,62±2,954	7,55±3,025	7,47±2,730
		7,76±2,836	7,78±3,183
		0,618	0,422
Ölüm nedenini tam olarak belirlemek ve tıbbi özgü bilgi birikimini arttırmak amacıyla yapılan tıbbi (patolojik) otopsi, desteklenmesi gereken bir uygulamadır.	7,54±2,748	7,73±2,719	7,54±2,629
		7,18±2,784	7,54±2,883
		0,181	0,956
Yakın geçmişte kimi örnekleri yaşanan, ölü insan bedeninin tıbbi bakım ücretinin ödenmemesi nedeniyle hastanede rehin tutulması, kabul edilemez bir uygulamadır.	7,20±3,192	7,40±2,985	7,17±3,089
		6,83±3,533	7,23±3,315
		0,252	0,972
Kimi ülkelerde gerçekleştirilen, ölü insan bedenini özel olarak hazırlayıp cenaze törenine katılanların onu son kez görmesine olanak tanıma, uygun bir düzenlemedir.	6,92±3,294	6,99±3,305	7,24±2,921
		6,77±3,292	6,57±3,634
		0,655	0,169
Çok yakını olan kişilerin ölü insanın bedenini görmesine, onun yanında kalmasına, ona dokunmasına ve hitap etmesine olanak tanımak uygun bir yaklaşımdır.	6,92±3,163	6,78±3,318	6,74±3,298
		7,18±2,860	7,11±3,017
		0,365	0,392
Anatomi, deneysel cerrahi gibi tıp alanlarında yürütülen eğitim ve araştırma çalışmalarında ölü insan bedeninin kullanılması uygundur.	6,64±3,159	6,67±3,121	6,47±2,953
		6,59±3,250	6,82±3,373
		0,870	0,389
Ölüm anında ya da ölüm gerçekleşmeden hemen önce kişiyi hızla ve çok düşük sıcaklık derecesinde dondurup geleceğin tıbbi olanaklarından yararlanabilmesi için bedenini derin dondurucuda saklama (hibernasyon) yolunda gösterilen çabalar desteklenmeye değerdir.	5,85±3,383	5,55±3,442	5,84±3,283
		6,39±3,227	5,87±3,505
		0,087	0,965
Uzak geçmişten kalan mezarlardaki insan bedeni kalıntılarının, yerlerinden alınıp bilimsel (paleoantropolojik, paleopatolojik, arkeolojik) olarak incelenmesi yerinde bir uygulamadır.	5,78±3,450	5,31±3,453	5,74±3,427
		6,65±3,295	5,82±3,491
		0,008 *	0,797
Tarihe mal olmuş kişilerin çürümeyi önleyici işlem görmüş ölü bedenleri içi görülebilen anıtsal cam mezarlarda sergilenebilir.	5,18±3,548	5,27±3,552	5,45±3,413
		5,01±3,560	4,89±3,682
		0,628	0,299
Özel çevresel koşullara ya da dönemlerine özgü çürümeyi önleyici işlemlere bağlı olarak bozulmadan uzak geçmişten günümüze intikal etmiş ölü insan bedenleri müzelerde sergilenebilir.	4,81±3,449	4,62±3,388	4,874±3,347
		5,14±3,559	4,74±3,572
		0,318	0,850
Ölü insan bedenine kimyasal ve fiziksel müdahalelerde bulunarak onu hem bir tür eğitim aracı hem de bir tür sanat eseri haline getirme (plastinasyon) saygıdeğer bir etkinliktir.	4,54±3,425	4,45±3,433	4,69±3,327
		4,70±3,428	4,37±3,536
		0,611	0,515
Anı olarak saklamak üzere ölü insan bedeninin görüntü kaydının (fotoğraf, video) alınması uygundur.	4,09±3,736	3,84±3,716	3,88±3,645
		4,56±3,752	4,32±3,837
		0,191	0,350

Tablo 4: Ölü İnsan Bedeni Üzerinde Olumsuz Uygulamalar Hakkındaki İfadelerin Benimsenme Puanları

İFADE	Ortalama ± Standart Sapma		
	Genel (n=201)	Kadın (n=130)	1. Sınıf (n=104)
		Erkek (n=71)	2. Sınıf (n=97)
		p=	p=
Ölü insan bedeniyle cinsel ilişki kurma (nekrofil) şiddetle cezalandırılmalıdır.	8,71±2,344	8,82±2,127	8,60±2,317
		8,52±2,704	8,84±2,379
		0,429	0,449
Öldürdüğü insanın bedenine öfke veya intikam gibi duygularla zarar verme, katilin suçunu daha da ağırlaştırır bir eylemdir.	8,34±2,641	8,65±2,191	8,05±2,721
		7,77±3,252	8,66±2,529
		0,044 *	0,119
Ölü insan bedeninin onuru korunmalı; gereksiz yere incelenmesi ve müdahaleye uğraması engellenmelidir.	8,13±2,858	8,53±2,389	8,24±2,668
		7,41±3,462	8,02±3,058
		0,007	0,618
Delil karartma amacıyla öldürdüğü insanın bedenini yakarak yok etme ya da parçalayarak farklı yerlere atma, katilin suçunu daha da ağırlaştırır eylemlerdir.	8,03±2,914	8,274±2,617	7,65±2,985
		7,61±3,370	8,44±2,795
		0,153	0,063
Mezar soyma, hırsızlıktan daha ağır bir suçtur.	7,88±2,964	8,11±2,793	7,80±2,911
		7,46±3,233	7,97±3,033
		0,160	0,682
Ölü insan bedeninin mahremiyeti korunmalı; ilgisiz kişiler tarafından görülmesi ve hakkında bilgi sahibi olunması engellenmelidir.	7,77±3,132	7,90±2,898	7,63±3,009
		7,52±3,529	7,92±3,268
		0,441	0,478
Ölü insan bedeni görüntülerinin (fotoğraf, video) kitle iletişim ortamlarında (gazete-dergi, televizyon, internet siteleri) yer alması sakıncalıdır.	7,28±3,205	7,80±2,723	7,38±2,897
		6,32±3,775	7,18±3,518
		0,020 *	0,702
Açlıktan ölme tehlikesinin varlığında ölü insan bedenlerini gıda olarak tüketme kabul edilebilirdir (Böyle bir olay 1970'lerde Güney Amerika'da bir yolcu uçağının sıradağlar üzerinde ıssız bir bölgeye düştüğü kazada yaşanmıştır).	4,47±3,804	3,80±3,732	4,45±3,633
		5,69±3,651	4,48±3,998
		0,001 *	0,944

TARTIŞMA

İnsan özelinde ölüm olgusu ve kavramı, ölme süreci, ölüm anksiyetesi üzerinde çok çalışma yürütülmüş, farklı disiplinler çerçevesinde değişik yöntemlerle-yaklaşımlarla ele alınmış konulardır (13). Ölüm çalışmaları genel başlığı altında toplanan külliyat içinde ölü insan bedenini konu edinen; onun statüsünü, ona yönelik uygulamaları, toplum genelinin ve farklı toplum kesimlerinin onu algılayışını ve anlamlandırışını işleyenler de bulunmaktadır (3,14). Bu birikime katkı sağlama amacıyla yerel ölçekte gerçekleştirdiğimiz alan araştırmasında katılımcılardan aynı tematik çerçevenin farklı uçlarında yer alan unsurlar hakkında çok sayıda ifadeyi değerlendirmeleri istenmiş, böylelikle ölü insan bedeni algılayışlarının ve anlamlandırışlarının geniş açıyla görülmesi amaçlanmıştır. Bulguların takdiminde benimsenen aynı veya yakın konudaki ifade gruplarını bir araya toplama yaklaşımı tartışmada da sürdürülmüş, grupların her birinde bulgular hem kendi içinde yorumlanmış hem de literatürle karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.

İlk grubu oluşturan “ölü insan bedeninin nasıl algılandığı ve onunla kimin ilgilenmesi gerektiği” başlığı altında topladığımız ifadeler, katılımcıların ölü insan bedenine ilişkin duygular ve düşünceler hakkındaki görüşlerini

belirlemeye yöneliktir. Bu grupta yer alan 14 ifadeyi, ölü bedeninin yol açtığı duygulanmalar hakkında olanlar, ölü insan bedenine saygı gösterilmesinin nedenleri-gerekçeleri hakkında olanlar ve ölü insan bedeni ile ilgilenmenin hangi toplumsal kurumların ilgi alanına girdiği hakkında olanlar şeklinde üç alt gruba ayırmak olanaklıdır.

Ölü insan bedeninin yol açtığı duygulanmalar, yüksekte alçağa benimsenme puanı sırası içinde, hüznün-merak-acıma-korku-şefkat-ığrenme şeklindedir. Hüznün en yüksek benimsenme puanını almış olması genel-evrensel yaklaşımın yansımaları olarak değerlendirilebilir (3,8). Ölü insan bedenini merak uyandırıcı bulmaları katılımcıların sağlık mesleğine yönelmiş bulunmalarıyla tutarlılık göstermekte, meslek kimliklerinin oluşmaya başladığını göstermektedir (14,15). Nitekim merak ikinci sınıf öğrencisi katılımcılardan daha yüksek benimsenme puanı almıştır. Ölü insan bedeni karşısında acıma, korku, şefkat hissetmenin orta-alt düzeyde benimsenmiş olması duygulanmaları denetim altında tutma çabasının işareti olarak yorumlanabilir. İğrenmenin en benimsenmeyen tepki oluşunu açıklama bağlamında, bir yandan ölü bedenle karşılaşma-etkileşme sıklığı yüksek olan sağlık profesyonellerine özgü bu öz denetimin diğer yandan genel bir toplumsal norm olan ölüye saygı göstermenin etkili olduğu öne sürülebilir. Ölü insan bedeni genel olarak profesyonelleri özel olarak üzerinde çalışma yapan mesleklerin-branşların mensupları tarafından saygıdeğer bulunmaktadır (12).

Ölü insan bedenine saygı gösterilmesiyle ilgili dört ifadeden üçü saygının nedeni-gerekçesi hakkında olup bunlardan bedeninin yakın geçmişte insan-kişi-birey olan bir varlığa ait bulunuşu ve ölenin yakınlarını incitmeme kaygısı oldukça kuvvetli biçimde benimsenmiştir. Kendi ölü bedenine saygı görmesini sağlamaya yönelik olarak başkalarınınkine saygı gösterme şeklindeki değerden çok çıkar temelli gerekçelendirilmenin benimsenme puanı ise görece düşüktür. Ölü bedenlerin bir zamanlar ait oldukları kişilerin sosyal statülerine göre farklı saygı derecelerine sahip olmaları görüşünün benimsenme oranı oldukça düşüktür ve burada gözlenen ayrımcılıktan kaçınma eğiliminin sağlık mesleği çevrelerinde toplum genelindekine göre daha çok benimsenen bir ilke olduğunu söylemek olanaklıdır (15-17).

İlk tematik grubu oluşturan ifadelerden dört tanesi ölü insan bedeni ile ilgilenmenin hangi toplumsal kurumun ilgi alanına girdiği hakkındadır. Ölü insan bedeni ile ilgilenmenin tıbbın konusu olduğu görüşü grubun en yüksek benimsenme puanına sahiptir. Ölü insan bedeni ancak ölüm muayenesi-raporu, adli ve patolojik otopsi, anatomi eğitimi gibi sınırlı birkaç konuda tıbbın gündemine gelmekte, buna karşılık ölümcül sağlık sorunları tıbbın ilgi alanında önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Söz konusu sorunlarla mücadele süreçlerinin başarısızlığı tıbbi ortamda ölü insan bedeninin varlığına yol açmakta; bu durum da tıbbın ölü insan bedenine yönelik ilgisinin olduğundan fazla sanılmasına neden olmaktadır. Katılımcıların ifadeyi kuvvetle benimsemesinde hem toplum genelinde geçerli olan bu durumun hem de sağlık alanında eğitim almalarından kaynaklanan tıbbi önceleyen bakış açısının rol oynadığı söylenebilir (18-20).

Ölü insan bedenlerine yönelik kültürden kültüre değişen standart uygulamalar çoğunlukla-genellikle dini referanslara dayandırılmakta; dini kurallara uygun şekilde ve dini ritüeller eşliğinde gerçekleştirilmektedir (19). Bu bağlamda ölü bedenle ilgilenmenin dinin ilgi alanına girdiği görüşünün görece yüksek bir benimsenme puanı almış olması şaşırtıcı değildir. Ölü insan bedeninin yargının ve emniyetin ilgi alanına girdiği görüşünün benimsenme puanı da ortalamanın üstündedir ve bu durumun açıklamasını geleneksel yapı üzerinden değil cinayet vakalarının ve bunların bilinirliğinin artış gösterdiği güncel koşullar üzerinden yapmak uygundur. Katılımcıların ölü insan bedeninin belediyein ilgi alanına girdiğinin çok az benimsemiş olması ise defin süreci ve mezarlık yönetimi konusunda yerel yönetimlerin üstlendiği görevleri gözden kaçırdıklarına işaret etmektedir (21).

İkinci alt gruptaki ifadeler, toplumsal ölçekte ölü insan bedeni üzerinde gerçekleştirilen uygulamalar ve ona yönelik davranışlar ile bunlarla ilgili yasal düzenlemeler hakkındadır. Bu gruptaki ifadeler verilen puanlar toplu olarak değerlendirildiğinde katılımcıların geçerli yasal düzenleri ve yerleşik toplumsal normları kuvvetle benimsemiş, kimi istisnalar dışında bunlara uymayan farklı yaklaşımlara mesafeli duruş içinde oldukları görülmektedir (21).

En yüksek benimsenme puanını alan iki ifadede alışılmış defin düzenin uygun olduğu ve ölü insan bedenini şaka-eğlence konusu yapmanın kabul edilemeyeceği belirtilmektedir. Kadın katılımcıların bunları ve puan sıralamasında daha aşağıda yer alan ölü insan bedenine yönelik alışılmamış-gereksiz hareketlerin uygun olmadığı görüşünü istatistik açıdan anlamlı fark oluşturacak ölçüde daha fazla benimsemiş olması dikkat çekicidir. Bu husus kadın katılımcıların ölüm ve ölüm kaygısı konusunda daha duyarlı olduklarını saptayan çalışmaları akla getirmekte, duyarlılığın ölü bedene yönelik yaklaşımları da kapsadığını göstermektedir (12,18). Ölü insan bedeninin şaka-eğlence konusu yapılması, anatomistler üzerinde yürütülen bir araştırmada da uygunsuz ve önlenmesi gereken bir davranış olarak nitelendirilmiştir (12).

Ölü insan bedeninin mahremiyetinin korunması ve yakınlarının ona erişebilmesinin sağlanması gerektiği de kuvvetle benimsenen görüşlerdir. Ölü insan bedeninin üzerinin örtülmesi gerektiği görüşünün yüksek oranda benimsenmesinde mahremiyete saygının yanı sıra bu uygulamanın bir tür dini gereklilik olması da rol oynamaktadır (16,17). Sanat eserlerinde ölü insan bedeni motifinin yer almasının rahatsız edici olduğu görüşünün yüksek değil orta düzeyde benimsenmesi katılımcıların gerçek ve simülasyon arasında ayırım gözettiğini ortaya koymaktadır. Genel gözlemlere dayalı olarak toplumun büyük kısmında bu görüşün daha kuvvetle benimsenmiş bulunmasının olası olduğu söylenebilir. Katılımcıların toplum genelinden farklı görüş benimsemiş olduğu izlenimini uyandıran bir konu da ölü insan bedeni üzerinde çalışanların ona herhangi bir nesne gibi davranmasıdır. Toplum genelinin yadırgaması olası bu durum katılımcılardan görece yüksek bir benimsenme puanı almıştır (22,23).

Alışılmış defin düzeninin uygunluğunun en kuvvetle benimsenen ifade olmasıyla uyumlu biçimde, bu düzenden sapmalar ve ölü insan bedeninin defin öncesinde-sonrasında maruz bırakıldığı muameleler ile ilgili ifadeler görece düşük puanlar almıştır. Bu bağlamda krematoryumun defnedilmeye alternatif olabileceği görüşünün benimsenme puan sıralamasında en altta yer alışı anlamlıdır. Bir ölçüde şaşırtıcı olan bir bulgu ise ölenin vasiyeti ve yakınlarının isteği doğrultusunda alışılmışın dışında bir defin uygulaması yapılmasının reddedilmemesidir. Bu görüşün orta düzeyde benimsenmiş bulunmasının toplum genelinden ayrılan bir yaklaşım olduğu düşünülebilir (16,17,19,24).

Özel durumlarda gündeme gelen ölü insan bedenine yönelik farklı uygulamalar hakkındaki ifadeler üçüncü tematik grupta yer almaktadır. Şüpheli ölümlerde adli otopsinin kaçınılmaz bir gereklilik olduğu ifadesinin en yüksek benimsenme puanını almasında kuşkusuz zorunlu bir resmi prosedür olması ana nedendir. Bununla birlikte patolojik otopsinin desteklenmesi gerektiği ifadesinin de yüksek puan almış olması katılımcıların toplum genelinden farklı tıbbi bakış açısını benimsemiş olduğunu göstermektedir ve bu benimseyişin adli otopsiye sıcak bakmada rol oynama olasılığı yüksektir. Katılımcıların kadavra vericiden organ alınmasının yerinde olduğu görüşünü desteklemesinde de tıbbi bakış açısına sahip olmalarının etkisinden söz edilebilir. Ancak bu görüşün bir yandan da toplum genelindeki ile uyumlu olduğunu belirtmek yerinde olacaktır (12,25).

Ölü bedenin ödenmeyen hastane borcu nedeniyle alıkonulmasına karşı olma beklenen bir bulgu, açık tabutla yapılan cenaze töreninin uygun bulunması ise şaşırtıcıdır. Yakınlarına ölen kişinin bedenine bakarak ve dokunarak ona veda etme olanağı tanınmasını da uygun bulmaları, katılımcıların öleni son kez görmeden yana olduğunu desteklemektedir. Ancak ölü beden görüntüsünün kaydedilip gelecekte ona tekrar bakılabilmesi noktasında yaklaşım değişmekte, böyle yapmanın uygun olduğu görüşü en düşük benimsenme puanını almış bulunmaktadır. Farklı kültürlerde ve dönemlerde ölü insan bedeninin görüntülenmesi konusunda farklı eğilimler görülmüş olması bağlamında bu son bulgu özellikle dikkate değerdir (3,17,26).

Katılımcılar ölü insan bedenini geri dönüş umudu içeren bir yaklaşımla dondurma ve onu bozulmasını kimyasal maddelerle engelleyip poz verdirerek eğitim-araştırma-gösteri objesi haline getirme şeklindeki marjinal yaklaşımlara; hibernasyona ve plastinasyona mesafeli yaklaşmıştır (23). Plastinasyonun yanı sıra ölü insan bedeninin anıt mezar ve müze gibi ortamlarda sergilenmesini de uygun bulmamaktadırlar. Öte yandan tıbbi

bakış açısına sahip olmaları ölü insan bedenlerinin anatomi ve cerrahi eğitiminde kullanılmasını farklı disiplinler çerçevesinde incelenmesine göre daha uygun bulmalarında da kendini göstermektedir.

Dördüncü ifade grubunda ölü insan bedenine yönelik kimi suç niteliğinde olumsuz yaklaşımlar yer almaktadır. Bunlar arasında nekrofil en şiddetle reddedilen olmuş; sadece bu ifade grubunda değil tüm ifadeler içinde en yüksek benimsenme puanını bu eylemin ağır şekilde cezalandırılması gerektiği görüşü almıştır. En yüksek benimsenme puanının iki güçlü toplumsal-geleneksel eğilimin bir araya gelmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Söz konusu eğilimler ölü insan bedenini zarar verilmemesi gereken saygıdeğer bir varlık kabul etme ve üremeye yönelik olmayan cinsel etkinlikleri uygunsuz bulmadır. Bu noktada akla Harris'ın nekrofilinin toplum tarafından en çok lanetlenen cinsel etkinlik olduğu saptamasını yapması ancak onu ayıp ve iğrenç olarak nitelemekle birlikte ahlaksızlık olmadığını öne sürmesi gelmektedir (27). Ölü insan bedenine ister intikam ister inceleme amacıyla zarar verilmesi de, onun mahremiyetine saygı gösterilip doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisiz kişiler tarafından görülmesinin önlenmesi de katılımcıların önemseddiği unsurlardır. Mezar soymanın hırsızlıktan daha ağır bir suç olduğu görüşünü benimseyen katılımcılar, aklıktan ölme tehdidi söz konusu olsa bile insan eti yenmesini doğru kabul etmemektedir.

SONUÇ

Araştırmamızın bulguları ve bunlar üzerinde yürütülen tartışmadan çıkan sonuç katılımcılarımızın ölü insan bedenine yönelik yaklaşımının genel olarak toplum geneliniinkine uygun olduğu, belirli bir tıbbi bakış açısı kazanmış olmalarının da kendini hissettirdiği şeklindedir. Onlara göre saygı gösterilmesi yaşamın olağan akışından dışlanmaması gereken bir varlık olan ölü insan bedeni, yakınlarının onu son kez görme arzusu karşılandıktan sonra zorunlu haller dışında zarara uğratılmaksızın usule uygun biçimde defnedilmeli ve defin sonrasında kendi haline bırakılmalıdır. Ölü insan bedeninin mahremiyetine saygısızlık ve ona yönelik mütecaviz yaklaşımlar engellenmelidir. Yasalar ve geleneksel yaklaşımlar ölü bedenle ilişki kurma bağlamında güvenilir referanslardır. Ancak tıbbın gerekleri yerine getirmek adına yapılan uygulamalar karşısında ölü insan bedeninin dokunulmazlığından söz edilemez.

Araştırmamız ölü insan bedeninin toplumsal ve ahlaki statüsü hakkındaki genel gözlemlerimizi ve literatürde yer alan saptamaları büyük ölçüde doğrulamaktadır. Ölü insan bedeni ile ilişkilerin daha özel çerçevelerde ve farklı toplum kesimleri üzerinde araştırma konusu yapılması; konuyla ilgili alandan derlenmiş bilgi birikiminin arttırılması, hem genel toplumu ve özel grupları daha iyi tanıma hem de ölü insan bedeni ile ilgili süreçleri daha uygun şekilde yapılandırma ve yürütme yönlerinden yararlı olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Nazlı A. Bedenin Ölçümü: Modern Öncesinden Postmoderne Beden ve Ölüm. *Sosyoloji Dergisi*. 2006; (16): 1-15.
2. Sezer S, Saya P. Gelişimsel Açından Ölüm Kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2009; (13): 151-165.
3. Burcu E, Akalın E. Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2008; (8): 29-54.
4. Morar S, Perju-Dumbravă D, Cristian A. Ethical and Legal Aspects of the Use of the Dead Human Body for Teaching and Scientific Purposes. *Romanian Journal of Bioethics*. 2008; 6(4): 75-83.
5. Jones DG. Anatomy and Ethics: An Exploration of Some Ethical Dimensions of Contemporary Anatomy. *Clinical Anatomy* 1998; 11: 100-105.
6. Gunderman RB. Giving Ourselves: The Ethics of Anatomical Donation. *Anat Sci Ed*. 2008; 1: 217-219.

7. Winkelmann A, Güldner FH. Cadavers as Teachers: The Dissecting Room Experience in Thailand. *BMJ*. 2004; 329 (7480): 1455-1457.
8. Yıldız A. Çocuk, Ölüm ve Kayıp. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2004; 7(12): 125-144.
9. Abdel-Khalek AM. The Structure and Measurement of Death Obsession. *Person Individ Diff*. 1998; 24(2): 159-165.
10. Kübler-Ross E. Ölüm ve Ölmek Üzere. (Büyükkal MB, Çev.). Boyner Holding Yayınları: İstanbul; 1997.
11. Thorson JA, Powell FC. Medical Students' Attitudes towards Ageing and Death: A Cross-Sequential Study. *Med Educ*. 1991; 25(1): 32-37.
12. Ögenler O, Kara A, Kadioğlu S, Öztürk AH, Sungur MA. Bir Grup Anatomi Öğretim Elemanının Kadavra ve Eğitimde Kadavra Kullanma Hakkındaki Görüşleri. *Türkiye Biyoetik Dergisi*. 2014; 1(1): 57-68.
13. Abram MB. Defining Death: A Report on the Medical, Legal, Ethical Issues in the Determination of Death. President's Commission for the Study of Ethical Problems in Medicine and Biomedical and Behavioral Research. Washington, 1981: 81-84.
14. Kadioğlu S, Ögenler O, Kadioğlu F, Sungur MA. Death Anxiety in University Students. *EJAIB*. 2012; 22(2): 65-69.
15. Işık E, Fadiloğlu Ç, Demir Y. Ölümüne Karşı Tutum Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Hemşire Popülasyonunda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *HEMAR-G*. 2009; 11(2): 28-43.
16. Erden A. Batı Anadolu Türkmenlerinde Ölüm Kültürü Üzerine Derlemeler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. 1998; (6): 110-114.
17. Gezer S, Tryjarski E. Türkler ve Ölüm -Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü-, (Hafize Er, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık. (640 S.). *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2013; 8(4): 1503-1506.
18. Karaca F, Yıldız M. Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Popülasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *Tabula Rasa*. 2001; 1(1): 43-55.
19. Yıldız M. Dinî Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1998.
20. Tanhan F, Arı F. Üniversite Öğrencilerinin Ölüm Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2006; 3(2): 44-55.
21. Güler Ç, Çobanoğlu Z. Mezarlıklar Tesisi, Ölü Defin ve Nakil İşleri. İkinci Baskı. TC Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara; 1996.
22. Aytemiz P. Arada Kalmış İmgeler: Ölüm, Fotoğraf ve Ölü-Doğan Fotoğrafçılığı. *PiVOLKA*. 2012; 22(7): 12-14.
23. Buyruk HM, Groen GJ, Kemperman H, Altuniç A, Arı Z. Bugün Plastinasyon 1: Yöntemin Geçmişi ve Uygulanabilirliği. *Türk Patoloji Dergisi*. 1990; 6(2): 73-77.
24. Yıldız M. Ölüm Kaygısı ve Dindarlık. Birleşik Matbaacılık: İzmir; 2006.
25. Gürbüz H, Karlıkaya E, Mesut R. Kadavra Bağışı Üzerine Görüşler. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*. 2004; 12(4): 234-241.
26. Tanyu H. Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1973; 21(1): 123-142.
27. Harris J. Hayatın Değeri. (Sertabipoğlu S. Çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul; 1998.